

УДК 32:327

Чекаленко Людмила

УКРАЇНА - РОСІЯ: ПРОБЛЕМНЕ ПИТАННЯ «СТРАТЕГІЧНОГО» ПАРТНЕРСТВА

У статті розглянуто основні напрями становлення нової моделі україно-російських відносин, яку характеризує перехід від певного романтизму 90-х рр. ХХ ст. до жорсткого прагматизму сьогодення. Увагу зосереджено на правових питаннях державного кордону, що є визначальними у забезпеченні суверенітету країни, запропоновано варіанти розв'язання пов'язаних із цим проблем.

Проблема україно-російських відносин займає важливе місце серед питань, що стосуються безпеки української держави. Ось чому їй присвячено чимало науково-дослідних робіт. Серед них передусім назвемо монографію авторського колективу провідних українських учених і політиків - «Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива» [1], а також низку статей українських дослідників і експертів у таких виданнях, як «Стратегічна панорама», «Віче», «Нова політика» тощо. Віддаючи належне рівню й ґрунтовності більшості публікацій, слід усе ж зазначити, що їх автори переважно досліджують початковий етап становлення й розвитку україно-російського співробітництва. Пропонована ж стаття присвячена сучасним проявам формування нової парадигми україно-російських відносин, що характеризується зміною характеру їх складових та зміцненням силового вектора зовнішньої політики Росії.

В україно-російських взаєминах намітилася тенденція до стабілізації політичних відносин, посилення взаємної економічної залежності, що в середньостроковій та довгостроковій перспективі може привести до поглиблення й розширення дії російського фактора в Україні. Зміни складових характеристик відносин наших країн чітко вкладаються в оновлену зовнішньополітичну концепцію російської політики, спрямовану на формування російської держави як світового центру сили. Стрижневою ланкою політики Росії є силова складова щодо навколишнього простору, який віднесено до стратегічних інтересів Росії, - тобто простору СНД, і насамперед України.

З огляду на геополітичні завдання Російської Федерації формується й український вектор російської зовнішньої політики. Особливе місце тут посідають російські інтереси в Україні, що породжують російський вплив на політичні процеси, залучення економічних і гуманітарних чинників.

Президентські вибори в Україні у 2004 р. сприяли тому, що змінилося ставлення російських політиків до України - від пасивного спостереження вони переходять до активної діяльності в українському середовищі.

Серед головних обставин україно-російських відносин є зацікавленість Москви «у збереженні нинішнього балансу політичних сил у Києві» [2], що породжувало підтримку Президента Л. Кучми або його наступника. Російські засоби масової інформації коментували результати візиту президента В. Путіна до Києва 23-24 січня 2004 р. як вияв жорсткої позиції Кремля до України, зондування ситуації щодо ймовірної пролонгації повноважень нині діючого українського Глави Держави на новий дворічний строк, можливостей ставки на його висування, підтримку позицій Російської православної церкви в Україні [10].

Утім Москва шукає можливості впливу на Україну ще й для того, щоб розв'язати проблеми, які й досі існують в україно-російських відносинах. Однією з проблем, що стоять на заваді розвитку двосторонніх відносин, є, зокрема, проблема кордону. Питання делімітації й демаркації кордону між Україною та Російською Федерацією залишається актуальним уже понад десять років і набуває особливої гостроти у період виборчих парламентських і президентських кампаній. Нагадаємо, що в результаті спроби Державної Думи у 1992 і 1993 рр. висунути претензії на те, що Крим і Севастополь буцімто належать Росії, змусили Україну звернутися за підтримкою до Ради Безпеки ООН, яка прийняла відповідну постанову, засуджуючи подібні зазіхання.

Хоча Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Росією було підписано 31 травня 1997 р. (ратифікований Україною у 1998 р., а Росією - у 1999 р.), вирішення питання кордонів відбувається досить складно і повільно. Лише в червні 2003 р. президенти двох країн підписали Договір про україно-російський державний кордон, а російсько-українська комісія зі співробітництва, яка заявила, що процес делімітації сухопутної ділянки російсько-українського кордону завершений, розглянула 16 липня того ж року в Москві хід підготовки необхідних документів для внесення на ратифікацію в парламенти двох країн відповідного Договору, однак із вилученням статей щодо морської лінії. І цьому є відповідні пояснення.

Активізацію Росії щодо вирішення питань Азовського моря і Керченської протоки, імовірно, прискорив посилений рух України до Північно-атлантичного блоку, а саме - прийняття Верховною Радою України Закону від 17 липня 2003 р. (у пер-

шому читанні) про Меморандум про співробітництво України з НАТО, підписаний українським урядом 9 липня 2002 р. (Проект Закону про ратифікацію Меморандуму про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і штабом Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО на Атлантиці та штабом Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО в Європі щодо забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України).

Український дрейф у бік НАТО викликав не тільки посилення тиску Росії на Україну в ареалі Азовсько-Чорноморського простору. Певною мірою це спричинило відповідні зміни російської стратегії безпеки, зокрема в питаннях застосування превентивних ударів без санкцій ООН (вересень 2003 р.). Отже, в цьому питанні Росія намагається діяти на випередження України.

Російська Федерація прагне розв'язати питання морських кордонів, а саме в Азовському морі й у Керченській протоці, на власну користь. Обґрунтовуючи свою позицію, російська сторона висуває нові й нові варіанти прокладання лінії кордону, посиляючись на положення міжнародного права. При цьому як аргументи на користь своєї позиції російська сторона називає:

- гарантування безпеки своїх кордонів від потенційної й імовірної загрози - просування військ НАТО до кордонів РФ;
- транзитний простір України для російських енергоносіїв, які постачають у Європу;
- український ринок збуту для російської промисловості;
- ринок продовольства, тобто інтереси російського капіталу, присутнього в Україні.

Якими ж є перспективи розв'язання спірних питань україно-російських відносин, зокрема щодо Азовського моря? Якщо Україна погодиться з вимогою Росії надати Азовському морю статус внутрішнього моря, це спричинить низку потенційних загроз. Передусім у міжнародному праві внутрішнє море або внутрішні води визначаються як продовження території суші, що може належати лише одній державі. У міжнародному праві визначено, що «внутрішні морські води перебувають під виключним суверенітетом прибережної держави».

Відповідно до норм міжнародного права держави мають право оголошувати певні затоки, ширина входу в які перевищує 24 морські милі, історичними. Так, Федеральний закон Російської Федерації «О внутренних морских водах, территориальном море и прилежащей зоне Российской Федерации» 1998 р. передбачає, що внутрішні води становлять води «заток, бухт, губ, лиманів, морів

і проток із шириною входу в них не більше 24 морських миль, які історично належать Російській Федерації» [6]. При цьому залишається незрозумілим, що означає термін «історично», який рік чи століття слід вважати початком історичності.

Звідси можна припустити, що Росія і надалі розглядатиме Азовську акваторію виключно російським простором для створення відповідної інфраструктури, рибного промислу, розвідки і розробки покладів енергоносіїв тощо. Для збереження позитивного міжнародного іміджу російська сторона вже запропонувала Україні поділ Азовського моря по дну. У разі незгоди Росія, імовірно, наполягатиме на поділі по серединній лінії (за прикладом поділу Каспію).

Положення міжнародного права визначають: морські кордони держави проходять по зовнішніх лініях її територіальних вод, які відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. становлять ширину не більше 12 морських миль від лінії найбільшого відпливу або прямих похідних ліній. Між протилежними та суміжними державами такі кордони на морі вважаються встановленими по серединній лінії, якщо тільки між такими державами не укладено угоду про інше або не діють інші спеціальні норми.

Проблему україно-російських відносин становить і питання визначення кордону між державами в районі Керченської протоки. Режим державного кордону Росії визначено Законом «Про Державний кордон Російської Федерації» від 1993 р. та змінами і доповненнями до нього від 1996 р. У ньому стверджується, що Державний кордон встановлюється: а) на суші - за характерними точками, лініями рельєфу або ясно видимими орієнтирами; б) на морі - за зовнішнім завершенням територіального моря, до якого належать прибережні морські води шириною 12 морських миль, що рахується від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Росії; в) на судноплавних річках - посередині головного фарватеру; на несудноплавних річках - по їх середині.

Держава- правонаступник зобов'язана дотримуватися договорів про кордони (ст. 11 Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р.) [6, 119]. За міжнародно-правовими положеннями існують три засади щодо зміни кордонів. Усі вони пов'язані зі зміною приналежності території і полягають у такому: 1) здійснення народами і націями права на самовизначення, результатом чого є виділення нової державної території у складі попередньої, поділ існуючої території або возз'єднання (приєднання) різних територій; 2) обмін ділянками території між державами або поступка на основі міжнародного договору.

що підлягає ратифікації; 3) редемаркація кордону на основі двостороннього протоколу.

Ще одним гострим питанням прикордонних відносин України та Росії є острів Коса Тузла. Ця проблема особливо загострилася внаслідок дій Росії на початку 2003 р., які містили загрозу анексії частини української території. Росія пропонувала Україні різні варіанти розв'язання цієї територіальної проблеми. Одним із них було впровадження кондомініуму - міжнародно-правового співволодіння, спільного і неподільного здійснення верховної влади на території двома державами. Узагалі кондомініум встановлюють, аби задовольнити претензії двох або декількох держав на ту саму територію. Так, саме на засадах кондомініуму Франція й Іспанія свого часу володіли декількома прикордонними островами на річці Бідасса, Австрія та Пруссія - Шлезвіг-Гольштейном і Лауенбургом, Англія та Франція - островами Нові Гебриди [7, 105].

Другий варіант запропонованого Росією розв'язання проблеми острова Коса Тузла полягав у тому, що Україна передає острів Росії у тривалу оренду подібно до військової бази в Севастополі. Зрештою, не виключався й такий варіант, як придбання острова Росією. При цьому як компенсація пропонувалося погашення українського боргу, передача нерухомості за кордоном українській стороні та інші обіцянки.

Судячи з усього, «питання Тузли» розглядалося як своєрідний виклик, що мав розставити крапки над «і» в україно-російських відносинах, створити критичну масу російського невдоволення щодо України.

Імовірно, український варіант проведення кордону по адміністративній лінії розмежування між Тузлою і Таманським півостровом міг би бути втілений, якби президентом Росії був Б. Єльцин. У випадку з нинішнім російським главою держави це виключено: він не поступиться інтересами Росії в цьому регіоні.

Україна у виробленні своєї позиції щодо острова Коса Тузла діяла так:

- у переговорах із російською стороною за основу брала адміністративний поділ цього регіону: адміністративні кордони стають державними кордонами;

- відправною точкою в переговорному процесі стало не тільки адміністративне підпорядкування острова Коса Тузла Україні, а також його фінансування: острів Тузла постійно перебував на міському балансі міста Керчі.

Висновки, які Росія зробила з «питання Тузли», для України були застережливими. З одного боку, зондування російською стороною позицій нашої

держави продемонструвало чіткість і непоступливість українського уряду на першому етапі конфлікту, що було виражено у заяві, відповідно до якої острів Коса Тузла є українською територією. З другого боку, продемонстрована Україною спроможність захищати свої інтереси виявилася не на користь українській стороні. Це вочевидь продемонстрували розгубленість представників владних структур, неадекватність дій різних гілок влади, розчарування населення як поведінкою влади, так і самим фактом зазіхання іншої сторони на вітчизняну землю. Усе це доповнювалось негативною реакцією в світі на загострення територіальних претензій двох країн. Зазначимо, що ставлення світової спільноти до подібних конфліктів є взагалі негативним. До цього слід додати позицію українських західних союзників, офіційні представники яких або відсторонилися від конфлікту, або закликали до дотримання засад міжнародного права і залучення міжнародних арбітрів. Важко назвати країну, яка б на офіційному рівні чітко заявила, що острів є українським, і при цьому закликала б світову спільноту підтримати українську позицію. Неофіційні заяви у міжнародному праві не враховуються. Фактично так звані «стратегічні» партнери України, серед яких найгучніше про партнерство заявляли США, ФРН та інші, відсторонилися від України, і весь тягар розв'язання територіальних претензій ліг на український істеблшмент.

Складні питання стратегічного партнерства і проблема кордонів були в центрі уваги спільного засідання колегій Міністерств закордонних справ України і Росії (19 травня 2003 р.). У результаті парафоровано важливий для обох сторін документ - декларацію про стратегічне партнерство, ратифікація якої передбачається парламентами України і Росії. Було підписано Атлас карт україно-російського сухопутного кордону. Отже, процес делімітації сухопутної ділянки кордону завершений. У липні 2003 р. в Москві російсько-українська комісія зі співробітництва розглянула хід підготовки для внесення на ратифікацію до парламентів двох країн Договору про україно-російський державний кордон [8].

Подальші події продемонстрували, що Росія не поступилася своїми інтересами на Азовському морі та в Керченській протоці, закріпивши свої вимоги до України в текстах договорів і угод (про Азовське і Чорне моря, про Керченську протоку), що передані на ратифікацію до російського парламенту. При цьому Росія наполягає на ратифікації всіх угод, плюс на створенні Єдиного економічного простору (ЄЕП) - єдиним пакетом синхронно обома парламентами.

Висновки, які зробила Україна з територіального протистояння з Росією, є невтішними. У подальшому Росія тиснула на Україну щодо проведення кордону по Керч-Єнікальській протоці (фарватеру). У такій ситуації звертатися до міжнародного арбітражу (за Статутом ООН - це засіб превентивної дипломатії, розгляду спірних питань конфліктуючих сторін із залученням кожною стороною своїх суддів) було б справою наперед програшною: в Україні не вистачить відповідних потужностей (членство в Раді Безпеки тощо) і грошей, щоб це здійснити (міжнародне судочинство є справою досить дорогою). Тим більше, якщо звернути увагу на тлумачення міжнародними експертами україно-російських суперечок щодо належності острова Тузла, слід підкреслити, що цю проблему не прийняло розглядати як зазіхання на суверенітет України. Це питання вважають спірним з огляду на те, що не існує угоди про морський кордон між державами. Україна в такій ситуації не мала впевненості, що Рада Безпеки ООН виступить на захист її позиції.

Суперечності щодо україно-російських спірних територіальних питань були спричинені посиленням внутрішніх і зовнішніх позицій Росії. Серед внутрішніх - видиме розв'язання проблеми Чечні (обрання легітимного президента республіки), зростання ВВП у зв'язку з високими світовими цінами на нафту.

Ознаками зміцнення зовнішніх позицій Росії є посилення її присутності в СНД (військова база в Киргизії), розв'язання питання Каспію з вигодою для Росії, стабілізація відносин з НАТО і ЄС (великою мірою під впливом залежності Європи від російських енергоносіїв), просування в азійській (членство в АТЕС) і світовий (членство в СОТ) простори.

До цього слід додати й закріплення російського капіталу на українському ринку, питома частка якого у приватизації ключових підприємств і банків у деяких випадках перевищує 70 %. Росія також залишається головним торговим партнером України. За оцінками, обсяг товарообігу в 2003 р. становив майже 13 млрд доларів США, що майже на 30 % перевищує показники 2002 р. Зазначена тенденція має всі шанси на закріплення і зростання внаслідок переорієнтації країн - нових учасників Євросоюзу (Польщі, Чехії, Угорщини, країн Балтії та ін.), які переглядають торговельні угоди з Україною. Таким чином, можна вже сьогодні стверджувати, що загальний обсяг україно-російського товарообігу збільшиться, за деякими підрахунками, на 10-12 % [9].

Виходячи зі сказаного, можна припустити, що Російська Федерація (внаслідок своїх стратегіч-

них інтересів) зробіть усе можливе, аби Україна не просувалась у напрямі європейської інтеграції. У реакції Росії на «втрату» країн Балтії, висловлюваннях провідних російських політологів, а також представників владного істеблішменту чітко виражено думку про те, що «подібний варіант з Україною не пройде». Аргументами на користь такої позиції російської сторони називають необхідність забезпечити:

- безпеку своїх кордонів від потенційної й імовірної загрози - просування військ НАТО до кордонів Російської Федерації;
- український транзитний маршрут для російських енергоносіїв, які транспортують у Європу;
- український ринок збуту для російської промисловості;
- український ринок постачання продовольства;
- інтереси російського капіталу, присутнього в Україні.

Показовими в цьому відношенні є кроки російського керівництва щодо зміцнення представництва Росії в ЄС. Про це опосередковано свідчить призначення в березні 2003 р. колишнього політичного представника Російської Федерації при Євросоюзі в ранзі міністра Михайла Фрадкова головою російського уряду, а також указ президента Російської Федерації «Про додаткові заходи щодо забезпечення взаємодії Російської Федерації з Європейськими співтовариствами» (лютий 2004 р.). Глава російської держави з метою розвитку взаємодії Росії з ЄС і забезпечення діяльності Постійного представника РФ при ЄС у Брюсселі збільшив постійну чисельність працівників цієї установи. Представництву Росії передано приміщення у бельгійській столиці [10]. До цього додамо й намагання Росії «замкнути» інтереси Євросоюзу саме на російські спроможності. Це не тільки квоти, а й енергопостачання.

Зазначене спонукає очікувати нових проявів

російського наступу на стратегічні інтереси України. Це може бути:

- тиск щодо приватизації (концесії) української енергосистеми;
- російські пропозиції щодо нових приватизаційних угод у промисловості;
- під гаслом захисту прав співвітчизників надання статусу другої офіційної російській мові в Україні.

Україна розглядає співпрацю з Росією як один із найважливіших механізмів досягнення стратегічної мети - європейської інтеграції, передусім в економічній сфері та в питаннях регіонального співробітництва, намагаючись створити дієздатну модель стійкої кооперації економік. На противагу українським устремлінням російська сторона блокує зазначені наміри з огляду на власні стратегічні інтереси як провідного регіонального лідера.

Заяви на вищому рівні про те, що проблема кордонів переважно подолана, свідчать про остаточне прийняття рішень щодо майбутнього розвитку України. Дії ж обох сторін у територіальному протистоянні у деяких випадках були далекими від толерантності і взаєморозуміння, від цивілізованого діалогу і, певною мірою, компетентності. Слід віддати належне північному партнеру України, який чітко сформулював свої інтереси і впроваджує їх у практичну площину. При цьому Росія демонструє цілеспрямованість і жорсткість, що є далеким від ілюзорності й романтизму, притаманних політичним діям початку 1990-х рр. Російська політика, на відміну від української, є наступальною і прогнозованою. Україна ж у цьому діалозі виступає реципієнтом, а не впровадjuвачем власних ідей. Українській позиції у питаннях співробітництва з РФ досить часто бракує наполегливості й упевненості у правильності прийнятих рішень, відвертого, навіть егоїстичного захисту саме українських інтересів.

1. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива: Монографія / Рада національної безпеки і оборони України, Національний ін-т проблем міжнародної безпеки; За заг. ред. С. І. Пирожкова. - К.: НІПМБ, 2001. - 624 с.
2. Васильева В. Год России в украинской экономике. Посол Украины в Российской Федерации Николай Белоблоцкий о перспективах развития отношений между Москвой и Киевом // Независимая газета - 2003. - № 14 (2847). - 28 января.
3. Материалы визита на Украину Президента РФ Владимира Путина. 23-24 января. Киев. Подход к прессе. 23 января 2004 года - <http://www.kremlin.ru>
4. Договір між Російською Федерацією і Україною про російсько-український державний кордон; Договір между Россией и Украиной о сотрудничестве в использовании Азовского моря и Керченского пролива, Керчь, 24 декабря 2003 г. Сообщение пресс-службы МИД РФ 29 декабря 2003 г. // Министерство иностранных дел Российской Федерации. Департамент информации и печати.
5. Проект Закона про ратифікацію Меморандуму про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і штабом Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО на Атлантиці та штабом Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО в Європі щодо забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України.-- Сайт Кабінету Міністрів України - <http://www.kmu.gov.ua/>
6. Международное право.- М., 2000.
7. Дипломатический словарь. - М., 1971.- Т. II.
8. Договір між Російською Федерацією і Україною про російсько-український державний кордон; Договір между Россией и Украиной о сотрудничестве в использовании Азовского моря и Керченского пролива, Керчь, 24 декабря 2003 г. Сообщение пресс-службы МИД РФ 29 декабря 2003 г. // Министерство иностранных дел Российской Федерации.

- Федерации. Департамент информации и печати; Информационный бюллетень МИД РФ. - 2002. - 16 ОКТ. - WWW.mid.ru.
9. Основні показники соціально-економічного розвитку України (січень - листопад 2003 року).- www.ukrstat.gov.ua; Рабочий визит на Украину Президента РФ В. Путина. 23-24 января 2004 года. Киев - <http://www.kremlin.ru/events/articles/2004/01>; Сироватка С. «Неполітичний» інтерес // День.- 2004. - 19 лют.; Независимая газета.- 2004. - 26 січ.
10. Сайт Президента России В. Путина.- <http://www.kremlin.ru>

L. Chekalenko

UKRAINE - RUSSIA: THE PROBLEMS OF «STRATEGICALLY» PARTNERSHIP

The article is about main aspects of new model Ukrainian-Russian relations as a result of crossing at possible romanticism of last decade of XX ct. to new phase of a strong pragmatism. The author analyzes the law problems of state bodies as a significant of country's sovereignty. There are some proposals of deferent variants to decide this problem.

УДК 32:329

Хербут Ричард

УЛЬТРАПРАВИ ПАРТІЙ¹

У статті наведено теоретичні підходи до дослідження ультраправих партій, описано модель екстремістської правої партії, у даному контексті приділено увагу ролі ідеології та виборчої діяльності.

У вісімдесятих роках ХХ століття у державах Західної Європи почали з'являтися партії або об'єднання, головною метою яких була проблематизація існуючої логіки розвитку демократичних процедур. Деякі автори зазначали, що ми маємо справу з так званою третьою хвилею правого екстремізму, який використовує наявні антиполітичні (антипартійні) почуття, особливо на рівні масового виборця. Результатом цього процесу, що триває до нашого часу, стала між іншим поява нової родини політичних партій, а саме таких, що знаходяться на самому правому відрізку осі політичного суперництва (напр., від 8,75 до 10 згідно з систематикою Д. Х'юбера і Р. Інґелхарта) [1]. З цієї, власне, причини їх нерідко визначають як ультраправі об'єднання. Слід, однак, зазначити, що між тими, хто пише про подібні партії, немає не тільки повної згоди стосовно термінології, але й з'являються відмінні способи концептуалізації самої моделі політичної партії, яка пов'язана з правим екстремізмом. Нашу розвідку почнемо зі

спроби впорядкувати термінологію, яка використовується в питанні, що нас цікавить, а також із визначення головних теоретичних напрямів, які є характерними для аналізу явища правого екстремізму.

1. Термінологічні визначення і методологічні підходи

Серед авторів, які пишуть про такі політичні партії, досить розповсюдженим стало використання категорії правого екстремізму. Але це не означає, що існує консенсус щодо способу дефінування цієї категорії. Лише одне не підлягає дискусії, а саме те, що термін «правий екстремізм» пов'язаний із певним родом ідеології, але характер програмних питань, які її утворюють, залишається предметом дискусії (див.: [2]). Як правило, у дефініціях такого роду ми знаходимо перелік рис на характеристику ідеології правого екстремізму, які сформульовані негативним способом (напр., антиплюралістична, антидемократична, антиліберальна

¹ Переклад з польської М. П. Рагозіна.